

FENOMÉNY VOĽBY A ZODPOVEDNOSTI V KONTEXTE SOCIÁLNEJ PRÁCE

BRANISLAV MALÍK

PHENOMENA OF CHOICE AND RESPONSIBILITY IN THE CONTEXT OF SOCIAL WORK

ABSTRAKT

V centre autorovej pozornosti je fenomén voľby. Vo svojom príspevku analyzuje okolnosti a mapuje riziká, ktoré každú autentickú voľbu sprevádzajú a môžu zmarit' jej emancipačný potenciál. Všíma si najmä tie aspekty ľudskej slobody a aktu voľby, ktoré sú relevantné pre sociálnu prácu a jej profesionálny výkon. Poukazuje tiež na to, čo všetko dnes akt voľby problematizuje a aké faktory plynúce z povahy súčasnej spoločnosti do neho vstupujú a negatívne ovplyvňujú jeho priebeh. V uvedenej súvislosti je autorom tematizovaný najmä koncept rizikovej spoločnosti Ulricha Becka a koncept konzumnej spoločnosti, ktoré vygenerovali problémy, ktorých riešenie si vyžaduje odklon od etiky zmýšľania k etike zodpovednosti.

Kľúčové slová: sloboda, voľba, zodpovednosť, etika zodpovednosti, sociálna práca, riziková spoločnosť, konzum.

ABSTRACT

The author focuses on the phenomenon of choice. In the article he analyses the circumstances and risks that accompany every authentic choice and can block its potential for emancipation. He also comments on those aspects of human freedom and the act of choice that are relevant for social work and its professional conduct. He also discusses things that make the choice more problematic and the factors emanating from the nature of contemporary society which enters the process of choice and impact it negatively. The author thematises mainly Ulrich Beck's concept of risk society and the concept of consumer society that have generated problems whose solution require diversion from the ethics of thinking to the ethics of responsibility.

Key words: freedom, choice, responsibility, ethics of responsibility, social work, risk society, consumption

Jedným z nosných určujúcich znakov sociálnej práce je jej emancipačný rozmer. Nie náhodou je teoreticky fundovaná najmä prístupmi, ktoré akcentujú ľudskú slobodu ako neodmysliteľný atribút ľudského bytia a cieľ ľudského bytostného smerovania. Ide napríklad o humanistickú psychológiu či pedagogiku oslobodenia. K ich filozofickým východiskám neodňateľne patrí filozofia existencializmu. Pre uvedený filozofický prístup je charakteristické najmä to, že jeho ústredným motívom je zápas o autonómnosť človeka. Pre existencializmus je tiež symptomatické to, že ľudskú slobodu uchopuje primárne cez fenomén voľby a s ním korelujúce kategórie. V našom príspevku preto podrobíme fenomén voľby určitej analýze, aby sme preskúmali, či je pre uchopenie slobody postačujúci.

Ako každý z faktorov rámcujúcich a limitujúcich ľudské bytie, má aj sloboda výrazne ambivalentný charakter. V závislosti od okolností môže byť pre človeka tak požehnaním, ako aj prekliatím. Odvrátená tvár slobody sa v najbytostnejšej podobe zjavuje práve v aktoch voľby. Slovenský filozof Teodor Münz si kladie nasledujúcu otázku: *„Je sloboda vskutku takým požehnaním pre človeka, keď mu síce dáva veľké možnosti voľby, ale neumožňuje rozumu spoznať vždy tú najvýhodnejšiu a môže spôsobiť jeho pád v malom i veľkom?“* (1993, s. 21). Človek sa vždy rozhoduje a volí osamele a často aj v informačnom vákuu. Nech volí akokoľvek, nikdy nemôže získať záruku, že volil správne, keďže to, čo nebolo vybraté, mohlo predstavovať lepšiu voľbu. Možnosti, ktoré sa človeku otvárajú, nie sú totiž vždy len tie priaznivé. Človek dúfa v to, že niektoré z vecí, ktoré sa prihodia, sa stanú aj v jeho prospech, no zároveň dúfa aj v to, že sa mu niektoré z týchto vecí nestanú, že sa mu podarí (napríklad aj správnu voľbou) niektorým z nich vyhnúť. Niekedy odmieta voliť niečo nové aj preto, že má obavu, aby to, čo zvolí, nebolo horšie ako to, v čom aktuálne zotrúva. Akt voľby preto nutne sprevádzajú obavy, strach a pocity neistoty. Ireverzibilita nášho sveta, a teda aj realizovaných volieb, ktoré sa nedajú zobrať späť, je ďalším faktorom, ktorý akt voľby, resp. jeho výsledok, robí nejasným. Skutočná hodnota zvolenej alternatívy, a teda aj správnosť danej voľby, sa zväčša vyjavia až vtedy, keď možnosť voliť si medzi alternatívnymi ponukami pomínie rozhodnutím pre jednu z nich. To, že som si nevybral správne, sa spätne komentuje slovíčkom „keby“ (keby som vtedy vedel, že... nemusel som byť tam, kde som dnes, teda v polohe, v ktorej sa necítim komfortne a pod.). Veľmi častým dôvodom klientovej nepriaznivej situácie, ktorá si vyžiadala expertnú angažovanosť sociálnej práce, sú práve zlé životné rozhodnutia, prípadne

životná voľba, ktorá sa vzhľadom na následné životné okolnosti ukázala ako nešťastná. Obavy sprevádzajú samozrejme aj rozhodnutia sociálneho pracovníka a výber krokov, ktoré volí pre riešenie klientovho problému. Tieto obavy sú znásobené skutočnosťou, že jeho chybné rozhodnutie sa v tomto prípade nedotkne nejakej inertnej veci, ale živej ľudskej bytosti.

Akt voľby je však problematický aj v ďalšom zásadnom ohľade. František Mihina sa pýta, či je akt voľby skutočne slobodným aktom, či akt voľby naozaj zakladá našu slobodu. Problém vidí v nasledovnom: „*Naša sloboda spočíva v tom, že si môžeme vybrať medzi jedným aj druhým činom, nie však medzi následkami, ktoré z týchto činov vyplývajú.*“ (1997, s. 10)

Existujú však aj ďalšie okolnosti, ktoré na slobodu, viazanú na možnosť voľby, vrhajú svoj temný tieň. Ako na to poukazuje Jean-Paul Sartre, sloboda síce človeka disponuje k voľbe spomedzi životom ponúkaných možností, ale tá najzásadnejšia možnosť mu bola odopretá – možnosť zvoliť si, či chce byť slobodný. (Sartre, 2018, s. 533) Slobodu môžeme preto považovať aj za určitú fatálnu určenosť človeka – sme k slobode odsúdení. Od slobody sa nedá utiecť, nedá sa jej vyhnúť – sme odsúdení k stálemu rozhodovaniu sa, keďže aj odmietnutie voľby je voľbou: „*nevoliť totiž znamená voliť, že nebudem voliť*“ (Tamže, s. 529) Z tohto pohľadu sa to niekedy môže javiť aj tak, že sme otrokmi slobody.

Človek je navyše podľa Sartra za svoje voľby vždy osobne zodpovedný a túto zodpovednosť nemôže preniesť na nikoho iného (boha, prírodu, dejiny či nejakú svetskú sociálnu ideológiu). Navyše uvedená zodpovednosť je zodpovednosťou každého za všetkých, keďže voľba seba, t. j. vlastného osobnostného repertoáru a vlastnej životnej cesty, neprebíha v sociálnom vákuu. To znamená, že voľbou seba volím aj všetkých ostatných, keďže moja sloboda nutne zasahuje aj do slobody iných. Ťarcha zodpovednosti sťažuje rozhodovanie a inhibične pôsobí na činnosť. Aby sa dosiahla väčšia akcieschopnosť sociálnej práce, je v nej markantná snaha minimalizovať spomínané riziká, ktoré sa s voľbou a rozhodovaním spájajú a tiež časovú náročnosť procesu rozhodovania, čo sa navonok prejavuje ako tlak na jej profesionalizáciu a inštitucionalizáciu. Sociálni pracovníci môžu napríklad svoju osobnú zodpovednosť oslabiť tým, že pri riešení klientovho problému nekonajú vo svojom vlastnom mene, ale v mene ich zamestnávateľskej organizácie alebo tým, že nekonajú podľa seba, ale v intencii s určitými normami (zákonmi, vyhláškami, smernicami či kódexami).

Sloboda ako pozitívna, eufóriu vzbudzujúca hodnota, sa nachádza v tesnom susedstve s niečím významovo opačným, vzbudzujúcim tieseň a zármutok. Jej primárnym zdrojom je totiž podľa Kierkegaarda úzkosť, ktorú v človeku vyvoláva strach zo smrti. To, že život človeka je časovo ohraničený, človeka núti, aby bral život vážne. To znamená, podnecuje ho

k zamysleniu, čím tento krátky časový úsek svojho života vyplní. Keďže nemôže skúsiť a uskutočniť všetko, čo život ponúka, musí sa pre niečo rozhodnúť. To znamená, že musí uskutočniť zásadnú voľbu v tom, čomu dá prednosť, čomu prisúdi väčšiu dôležitosť. Inak povedané – až uvedená krajná situácia núti človeka voliť (rozvrhovať svoj život), teda byť slobodným. Podľa Jeana Baudrillarda, ak by bol človek nesmrteľný, nevedel by ani čím, resp. kým je. (2016) Lebo niekým sa stáva až aktom voľby, t. j. až aktom sebatvorenia. Za to „byť niekým“ sa zatiaľ platí tou najtvrdšou menou – smrťou. Na druhej strane – aký zmysel by mal nekonečný život (život bez konca a teda aj bez smrti), ak by ho žil „nikto“, teda človek, ktorý sa nestal (sám sebou), teda plným človekom.

Predpokladom ľudskej slobody je nielen to, že človeku je daná možnosť voľby, ale aj to, že tu súčasne existuje aj určitá reálna ponuka – medzi čím si môže voliť, resp. vyberať, teda určité spektrum možností. Táto ponuka však musí byť zmysluplná. Tieto možnosti by mali predstavovať reálne alternatívy k existujúcemu status quo a nielen jeho kozmeticky upravené varianty. A nielen to. Slobodu tiež nemožno redukovať len na možnosť slobodného výberu alebo odmietnutia. Z tohto pohľadu nie je dôležité to, či si môžeme vyberať medzi určitými možnosťami alebo či nám niekto zabráni túto voľbu uskutočniť. Podstatným je to, že celá situácia výberu môže byť niekým už popredu zaranžovaná tak, že si môžeme vyberať len medzi ním rozvrhnutými a vopred vyselektovanými možnosťami, a nie inými, ktoré tu sú potenciálne v hre, pričom tento vonkajší rámec našej voľby nemusíme bezprostredne reflektovať, keďže niekto nám môže výhľad na tieto ostatné možnosti z určitých dôvodov „zakrývať“. Pre slobodu je preto dôležitá ani nie tak možnosť výberu medzi určitými variantmi, ale predovšetkým možnosť tvoriť a rozširovať ich ponuku. Úlohou sociálnej práce je v takýchto prípadoch sprístupniť klientom celú škálu prostriedkov a nástrojov, ktoré môžu byť v záujme vyriešenia jeho problému mobilizované. V tomto smere sa môže sociálna práca angažovať aj vo vzťahu k príslušným zákonodarným a decíznym zložkám spoločnosti v záujme rozšírenia a zreálnenia danou spoločnosťou ponúkaných opcí.

S výberom možností súvisí aj ďalšia ťažkosť. Príliš veľká ponuka možností, ktoré sú vzájomne rovnocenné, vedie k tomu, že ich hodnota je touto početnosťou devalvovaná. Veľmi dobre si to uvedomoval aj Huxley. Ako poznamenáva Neil Postman: „*Orwell se obával těch, kteří zakážou knihy. Huxley se obával, že knihy už nebude třeba zakazovat, protože nebude nikdo, kdo by je chtěl číst. Orwell se obával těch, kteří nám zamezí přístup k informacím. Huxley se obával těch, kteří nám jich poskytnou tolik, že nás to dovede k pasivitě a egoizmu. Orwell se obával, že před námi bude skrývána pravda. Huxley se obával, že pravda se utopí v moři bezvýznamnosti.*“ (Postman, 1999, s. 7) Kierkegaard na margo svojej doby poznamenal, že

svet je zmätený z množstva poznania. (2018, s. 105) Inflačné rozšírenievejára možností vyvoláva v ľudskej hlave rovnaký zmätok a v konečnom dôsledku vedie k nerozhodnosti a apatii. Ľudskej slobody sa negatívne dotkol aj vstup ľudstva do éry konzumnej spoločnosti, v rámci ktorej sloboda výberu z ponúkaných možností pervertovala v „diktát voľby“ sýtený reklamnou manipuláciou. Inflačne rozšírené pole možností, spomedzi ktorých si možno vyberať, spektra životných ponúk a vejára alternatívnych spôsobov konania či správania má však aj ďalšie sporné dôsledky. Možno ho považovať aj za jednu z príčin súčasnej identitárnej krízy. Trvalejší príklon k niečomu, jasne profilovanému a čitateľné dlhodobejšie preferencie fundovali aj našu identitu. Tá je zase predpokladom, toho, aby človek mohol svoje skutky a rozhodnutia vzťahovať k niečomu konkrétnemu, jasne kontúrovanému a prevziať za ne zodpovednosť.

Sloboda tiež nemusí ľudí a svet robiť len lepšími, nakoľko v jej mene požadované uvoľnenie všetkých stavidiel, vedie aj k oslobodeniu zla. Slobodný človek sa tiež môže rozhodnúť aj pre zlo. Zlo je nutnou daňou za slobodu a druhou (a zjavne aj prítiažlivejšou) stranou jej mince. Uvedená okolnosť však zároveň otvára dvere mravnosti a vedie k premene človeka na homo moralis. Jedine slobodný človek môže byť totiž aj mravným, keďže o mravnosti má zmysel hovoriť až tam, kde je človeku daná možnosť slobodne sa rozhodovať (voliť) medzi dobrom a zlom. Morálnym možno potom nazvať až človeka, ktorý volí dobro aj napriek tomu, že zlo býva vo väčšine prípadov lukratívnejšie a atraktívnejšie a cesta k dobru dlhšia a namáhavejšia.

Vďaka rozvoju vedy a techniky sa tiež čoraz viac vecí stáva pre človeka možnými a zužuje sa sféra nemožného. Takéto prudké rozširovanie ľudských možností je však len predpokladom ľudskej slobody. Okrem iného je to dané tým, že aj napriek tomu, že sa (aj s prispením médií) uvedené možnosti stávajú súčasťou všeobecného povedomia, len nemnohí si môžu dovoliť (alebo je im dovolené), niektorú z týchto novo otvorených ciest nastúpiť. V dôsledku uvedených procesov sa teda rozširuje len abstraktná sloboda, ktorá sa stáva reálnou len pre niekoľko málo vyvolených. Spoločnosť je tým viac neslobodná, čím menej ľudí má k týmto možnostiam prístup. Povedané ešte inak: čím viac ponúk je v danej spoločnosti v obehú a čím menej ľudí môže s nimi reálne počítať, tým väčšia miera neslobody v nej vládne. Sloboda musí mať teda aj svoj demokratický rozmer, pod čím rozumieme požiadavku, aby mal každý člen daného ľudského spoločenstva právo konať rovnakým, resp. obdobným spôsobom, ako je umožnené konať aj ostatným. Uvedená požiadavka je aj jedným z fundamentov sociálnej spravodlivosti, ktorá patrí tiež k hlavným regulatívnym ideám sociálnej práce.

Emancipačný proces dnes inhibujú aj niektoré princípy, na ktorých je postavená konzumná spoločnosť. Tie sú tiež z veľkej časti zodpovedné za to, že dnes sa výrazne rozostrejajú aj hranice medzi dobrom a zlom, čo v konečnom dôsledku oslabuje aj morálne vedomie ľudí žijúcich v spoločnostiach ovládaných imperatívom konzumu. Čo tým mienime, osvetlíme nižšie. V predchádzajúcich dobách bolo prežitie jednotlivca viazané na funkčné spoločenstvo. Dôležitým bolo vedieť rozpoznať, ktoré z ponúk života sú nielen spoločensky akceptované, ale aj žiaduce. Do uvedenej kategórie spadajú najmä voľby, ktoré sú relevantné najmä z hľadiska prežitia a pretrvania daného spoločenstva v historickom čase. Uvedené požiadavky následne určovali, potom aj to, ktoré hodnoty, prvky dobovej životnej praxe a pripomienky minulosti treba v mene nášho budúceho zachovania, uchovať. Od človeka sa očakávalo, že sa bude orientovať v tom, čo je z uvedeného hľadiska dôležité či naliehavé. To určovalo aj preferencie príslušných životných volieb. Človek nemohol mať všetko a nemohol zažiť všetko. Bol nútený sa pre niečo rozhodnúť a v tradícii naakumulovaná kolektívna skúsenosť mu uvedenú voľbu uľahčovali. Dnes to však už v plnej miere neplatí. Imperatív trhu znie: treba zakúsiť všetko, čo je len možné. Inak povedané – treba si kúpiť, zažiť a skonzumovať toho čo najviac. Svoju úlohu tu zohralo aj to, že ťažkosti, ktoré sprevádzali nutnosť voliť, sa dnes výrazne zmiernili. Máme pre tieto voľby viac kapacít. Prostredníctvom vyspelej techniky, robotizácie a automatizácie je dnes človek čiastočne odbremený od obstarávacích činností, ktoré v skorších dobách vyplňali celý jeho život a pohlcovali celú jeho životnú energiu. Akcelerovaním určitých prírodných, prípadne technologických procesov sme tiež k dobru získali ďalšiu časovú dotáciu. Sféra voľného času sa teda neustále rozširuje a ľudský život výrazne predlžuje. Životné voľby človeka dnes už teda nesledujú žiadny plán, nenaznačujú určitú cestu, ktorej kóty a cieľ by zároveň určovali, čo je vzhľadom k nej menej hodnotnou voľbou (slepou cestou, okľukou, či prešľapovaním na mieste). Trhové prostredie naopak podporuje každú voľbu. Optimom je vykonať čo najviac volieb v čo najkratšom časovom slede. Každá voľba je rovnako dobrá, pokiaľ stimuluje konzum a udeľuje ekonomike rastový stimul. Voľbu sme si chceli uľahčiť (a tým následne skrátiť aj proces rozhodovania) aj tým, že sme z produktov ponúkaných na trhu vyretušovali ich tienistú stránku (napríklad zamlčaním ich vedľajších negatívnych účinkov na ľudské zdravie, ekologickej záťaže, ktorú predstavujú a pod.), tak aby zvažovanie pre a proti príslušného rozhodnutia, vyznievalo jednoznačne v prospech nelimitovaného konzumu. Dnes však už narážame na strop uvedenej marketingovej stratégie. Kontraproduktívnou sa ukázala najmä v dvoch nasledujúcich ohľadoch:

Jedným z jej nezamýšľaných dôsledkov je problém nerozhodnosti, vyplývajúci z nadbytku možností výberu, osobitne v situácii, keď všetky voľby, ktoré sú v ponuke, sú rovnako lákavé.

Trhové prostredie vygenerovalo svet, v ktorom si už nevyberáme medzi dobrom a zlom, resp. medzi väčším a menším zlom, ale len medzi samými „dobrými“ vecami. Druhým z nich sú jej ekologické dôsledky, ktoré, okrem iného poukázali aj na skutočnosť, že každá z uvedených volieb je v kontexte súčasného globalizovaného sveta bez výnimky, v konečnom dôsledku rovnako zlá. Ako na to poukázal sociológ Ulrich Beck (2004) prechod k svetu mnohých možností vedie paradoxne k svetu bez možnosti výberu, pretože každá takáto voľba prináša sebe vlastné riziká. Nech si teda vyberieme čokoľvek, v konečnom dôsledku sme si vybrali vždy to isté – riziko. To opäť kladie veľké nároky na rozhodovanie a zvyšuje ťarchu zodpovednosti. Platí to aj pre sociálnu prácu a sociálnych pracovníkov, ktorí sa musia adaptovať na pomery takto profilovanej („rizikovej“) spoločnosti. A to nielen v tom ohľade, že musia reagovať aj na nové sociálne riziká, ale prebrať aj zodpovednosť za nezamýšľané dôsledky svojich aktivít a rozhodnutí. V dnešnom svete len s „etikou zmýšľania“ nevystačíme. Aj činnosť sociálnych pracovníkov by mala byť orientovaná etikou zameranou na výsledok (etika zodpovednosti), v ktorej je morálnosť ich pôsobenia posudzovaná efektom výsledku ich práce. (Weber, 1990) Tá však kladie na sociálnych pracovníkov zvýšené nároky aj v tom, že vo svojom profesijnom angažovaní musia zvažovať dôsledky nielen svojho konania, ale i nekonania, nakoľko eticky relevantné dôsledky môže mať i nekonanie. K neželaným a eticky sporným dôsledkom môže viesť aj konanie sociálneho pracovníka, ktoré nie je správne načasované alebo situačne adekvátne. Sociálny pracovník by mal byť preto schopný rozpoznať aj to, v akom časovom horizonte je ešte problém, ktorému jeho klient čelí, efektívne riešiteľný. Bremeno zodpovednosti ležiace na pleciah sociálneho pracovníka sa znásobuje aj tým, že v jeho práci sa kumuluje dvojaká zodpovednosť. Ide jednak o zodpovednosť vo vzťahu ku klientovi a tiež vo vzťahu k spoločnosti, ktorá ho starosťou o blaho klienta poverila. Jednak teda zodpovedá za svoje rozhodnutia a konanie mobilizované v záujme vyriešenia klientovho problému (za ich etickú a profesionálnu relevantnosť), jednak preberá zodpovednosť za klienta, vo vzťahu k spoločnosti a optimálneho fungovania klienta v nej. To znamená, že musí prevziať zodpovednosť nielen za svoje vlastné, ale aj cudzie (klientovo) konanie. Účty za svoje profesijné rozhodnutia musí teda skladať nielen klientovi, ale aj svojej zamestnávateľskej organizácii i celkovej spoločnosti, ktorá zriaďuje inštitúcie špecializované na výkon sociálnych služieb a ktorá si tieto služby u nich objednáva. Samozrejme sa od neho očakáva, že by mal konať a rozhodovať tak, aby tieto účty nikomu skladať nemusel, t. j. aby nemusel zdôvodňovať a prebrať zodpovednosť za svoj profesionálny neúspech. Mal by byť teda vo svojom konaní natoľko zodpovedný, aby sa nemusel nikomu zodpovedať.

ZOZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZOV

- BAUDRILLARD, J. 2016. *Heslá*. Bratislava: HRONKA. ISBN 978-80-971743-9-2.
- BECK, U. 2004. *Riziková spoločnosť. Na cestě k jiné moderně*. Praha: SLON. ISBN 80-86429-32-6.
- KIERKEGAARD, S. 2018. *Choroba na smrt'*. Bratislava: Promedia. ISBN 978-808159-671-1.
- MIHINA, F. 1997. Pojem krízy sub specie historiae et futuri. In *Pojem krízy – genealógia, distribúcia, reflexia*. Prešov: Filozofická fakulta v Prešove, Prešovská univerzita. ISBN 80-88722-27-6.
- MÜNZ, T. 1993. *Človek – luxusný výtvar prírody*. In: *Filozofia* roč. 48, 1993, č. 1. ISSN 0046-385X.
- POSTMAN, N. 1999. *Ubavit se k smrti. Veřejná komunikace ve věku zábavy*. Praha: Mladá fronta. ISBN 80-204-0747-2.
- SARTRE, Jean-Paul. 2018. *Bytí a nicota. Pokus o fenomenologickou ontologii*. Praha: OIKOYMENH. ISBN 978-80-7298-250-9.
- WEBER, M. 1990. *Politika ako povolanie*. Bratislava: Spektrum. ISBN 80-218-0055-0.

Kontakt

doc. PhDr. Branislav Malík, CSc.
Pedagogická fakulta UK v Bratislave
Katedra etickej a občianskej výchovy